

րևում մեջ բերված հաղորդումը, ըստ որի Տիգրանի իշխանության ժամանակաշրջանում Ասորիքի համար ստեղծված են եղել ապահով և բարենպաստ պայմաններ:

4. ՄԵՍ ՀԱՅԲՐ ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ի ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Տիգրանակերտի հիմնադրումը: Քաղաքային կյանքի զարգացման մակարդակի տեսակետից Հայաստանը հետ էր մնում թե՛ Ասորիքից, թե՛ Փոքր Ասիայից: Տերության սահմաններում բարձր զարգացած երկրների առկայությունը անխուսափելիորեն իր գործող ազդեցությունը պիտի գործեր Հայաստանի վրա բոլոր բնագավառներում՝ ինչպես սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ մշակութային. հատկապես ուժեղ էր այդ ազդեցությունը քաղաքային կյանքի զարգացման վրա: Հելլենիստական քաղաքների նկատմամբ վարած քաղաքականության ամփոփական շարունակությունն էր Հայաստանի քաղաքների աճին ու բազմացմանը զարկ տալու՝ ձգտումը:

Հայաստանի հին մայրաքաղաքը՝ Արտաշատը, մնացել էր տերության հյուսիսային ծայրամասում, նորը՝ Անտիոքը, հայկական բնաշխարհից դուրս էր գտնվում: Անհրաժեշտ էր բուն Հայաստանում ստեղծել նոր մայրաքաղաք, որը միաժամանակ ընկած լիներ նաև ամբողջ տերության կենտրոնում: Եվ ահա 80-ական թվականների վերջերին սկիզբ դրվեց այդպիսի մի քաղաքի շինարարությանը⁶³, Տիգրիսի վերին հոսանքի ձախակողմյան վտակներից մեկի՝ Նիկեփորիոնի (ներկայիս Ֆարկին-սու) հարմարավետ հովտում, Աղձնիք նահանգում⁶⁴:

Ապպիանոսի հաղորդմամբ՝ հենց այս տեղում է, որ Տիգրանը թագադրվել է մ. թ. ա. 95 թվականին⁶⁵, Կարելի է եզրակացնել, ուրեմն, որ տեղանքը աչքի է ընկել ոչ միայն հարմարությամբ, այլև կապված է եղել հայ ժողովրդի պատմական ինչ-որ ավանդությունների հետ: Զարեք է մոռանալ, որ Աղձնիքը հայ ժողովրդի կազմավորման հնագույն օջախներից է: Հնարավոր է, որ քաղաքի հիմնադրման պահին այստեղ գոյություն ունեցած լիներ բնակավայր:

Հելլենիստական աշխարհում ընդունված են եղել նորաստեղծ քաղաքների բնակեցման որոշակի մեթոդներ, որոնք Հայաստանում ևս կիրառվել են դեռ

63 Թ. Ռեյնաքի կարծիքով (Mithradates Eupator, էջ 342) Տիգրանակերտը հիմնադրվել է մ. թ. ա. 77 թվականին: Ավելի հավանական է, որ այդ տեղի է ունեցել Կիլիկիայի նվաճումից անմիջապես հետո, 82 կամ 81 թվականներին:

64 Տիգրանակերտի տեղագրության հարցը գիտնականների միջև իր ժամանակ մեծ վեճ էր առաջացրել: Բոլոր աղբյուրները ցույց են տալիս այդ տեղը Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում, բայց մի մասը քաղաքը տեղադրում է Տիգրիսից հյուսիս (Plin., NH, VI, 9; Eutrop., VI; Ptol., V, 13, 22; Փավստոս Բուզանդ, Դ, իդ), մյուս մասը՝ հարավ (Strabo, XI, 12, 4; Tac., Ann., XV, 5): Ներկայումս ընդհանուր համաբույժ ունի լեհման-Հաուպտի կարծիքը, ըստ որի քաղաքը գտնվել է Տիգրիսից հյուսիս, նրա ձախ վտակ Ֆարկին-սու գետի (անտիկ հեղինակների Նիկեփորիոն) ափին, Աղձնիքի նիբրկերտ գավառում (C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, I, Berlin, 1910, էջ 351 և հաջ.), Տիգրանակերտի տեղագրությանը նվիրված գրականության տեսությունը տես K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lucullus, „Klio“, IX, 1909, էջ 76—79:

65 Տե՛ս App., Mithr., 67:

Արտաշես Ա-ի ժամանակներից: Տիգրանը կիրառում է նույն մեթոդները, բայց շատ ավելի լայն չափերով: Նոր հիմնադրված քաղաքում բնակեցվել են հայ ավագանու շատ ներկայացուցիչներ⁶⁶: Բայց բնակչության նշանակալից մասը օտարերկրացիներ են եղել: Օգտագործելով նվաճված երկրներում քաղաքային բնակչության առատությունը, Տիգրանը հարկադրական մի շարք վերաբնակեցումներ կատարեց Կիլիկիայից, Կապադովկիայից, Միջագետքից: Այսպես, Կապադովկիայից վերաբնակեցվեց ամբողջ մայրաքաղաքը՝ Մաժակը, Կիլիկիայից՝ Սուլե, Մալլոս, Ադանա, էպիփանեյա և մի շարք այլ, ընդամենը 12. հելլենիստական քաղաքներ⁶⁷:

Իհարկե, այդ հսկայական զանգվածները չէին կարող տեղավորվել միայն Տիգրանակերտում: Տիգրանակերտը անտիկ պատմագիրների երկերում նկարագրվում է որպես խոշոր, շքեղորեն կառուցապատված և հարուստ քաղաք, 25 մ բարձրություն ունեցող պարիսպներով և պարիսպներից դուրս գտնվող արքայական պալատներով ու պարտեզներով⁶⁸: Սակայն այդ քաղաքի կյանքի առաջին փուլը, մինչև նրա ավերումը հռոմեացիների կողմից, տեղից միայն 10—15 տարի, և այդ ժամանակի ընթացքում քաղաքի բնակչությունը չէր կարող հասնել մի քանի հարյուր հազարի, քանակ, որին իրենց գոյություն հարյուրամյակների ընթացքում հազիվ-հազ հասել էին ժամանակի խոշորագույն քաղաքները՝ Անտիոքը, Ալեքսանդրիան, Հռոմը: Երևի Տիգրանակերտի բնակչությունը 100 հազարից չէր անցնում: Մնացյալ վերաբնակեցվածները տեղավորվում էին այլ վայրերում ու քաղաքներում: Հայտնի է, որ Տիգրանակերտ անունով, այսինքն՝ Տիգրանի օրոք հիմնադրված քաղաքներ, գոյություն են ունեցել բացի Աղձնիքից, նաև Արցախում և Ուտիքում, Տիգրանավան՝ Գողթնում (թերևս Պտղոմեոսի հիշատակած Տիգրանոսմա քաղաքը)⁶⁹: Սրանք ևս պետք է ստացած լինեին վերաբնակեցվածների մի մասը: Հայտնի է, որ վերջիններս տեղավորվում էին ոչ միայն բուն Հայաստանում, այլև Մարաստանում, որտեղ Պտղոմեոսը իսկապես հիշատակում է Տիգրանա վայրը, Ամանոսում, ուր գոյություն են ունեցել Տիգրանոկոմե անունով բնակավայրեր⁷⁰: Այս բոլորից բացի, հայկական աղբյուրներից հայտնի է, որ օտարերկրացիները տեղավորվել են մասամբ նաև հին հայկական քաղաքներում, որպիսիք են՝ Արտաշատը, Արմավիրը, Երվանդաշատը, Բագրևանդի Զարեհավանը, Աղիովիտի Զարիշատը և այլն⁷¹:

Հելլենիզմի ազդեցության ուժեղացումը: Հելլենիստական երկրների բազմակողմանի ազդեցությունը Հայաստանի վրա զգացվում էր դեռևս մ. թ. ա. III դարում, իսկ II դարում այն հասավ նշանակալից չափերի: Այնպես, որ հարկ չկա նրա սկզբնավորումը կապել Տիգրանի ժամանակի հետ, ինչպես երբեմն արվում է: Բայց մ. թ. ա. I դարի սկզբներին այդ ազդեցությունը անհա-

66 *Séu App., Mithr., 83.*

67 *Séu Strabo, XI, 14, 15.*

68 *Séu App., Mithr., 84.*

69 *Séu Ptol., V, 12, 10.*

70 *Séu Plut., Lucul., 14; Ptol., VI, 2, 9; Plin., N. H., V, 81.*

71 Փավստոս, Դ, ԺԵ, Խորենացի, Բ, ԺԳ:

մեծատ զորեղացավ շնորհիվ երկու նոր հանգամանքների: Դրանցից առաջինն այն էր, որ Հայաստանը, թեկուզ և կարճ ժամանակով, դարձավ հելլենիստական մի պետության միջուկ, որով նրա կապերը հարևան զարգացած երկրների հետ մեծապես ուժեղացան: Երկրորդ Հայաստանը լցվեց այդ երկրների բնակչության հոծ զանգվածներով, որոնք հանդես եկան որպես հելլենիզմի ավանդույթների կենդանի կրողներ: Նշված գործոններով ուժեղացած ազդեցության հորձանքը առաջին հերթին ողողեց, և դա բնական է, հայկական քաղաքները:



Ալեքսանդր Պիցուլու աբձառնի գլուխը. Ստատու

Եկվորները բերում էին իրենց հետ բազմադարյան քաղաքային կյանքի ընթացքում մշակված սոցիալական, քաղաքական ու մշակութային հիմնարկություններ ու սովորույթներ: Այս բոլորը իր դրոշմն էր դնում հայկական քաղաքների վրա: Այդ կարգի երևույթ պետք է համարել, օրինակ, հույն դերասանների մասնակցությամբ թատրոնը Տիգրանակերտում⁷², որի ստեղծումը մասամբ կապված էր հելլենիստական քաղաքներից այստեղ տեղափոխված բնակիչների առկայության հետ: Նման թատրոն ունեցել է հավանաբար և Արտաշատը, ու չի

72 Str. Plut., Lucul., 29:

բացառված. որ նրանից զուրկ չեն եղել նաև Հայաստանի այլ խոշոր քաղաքներ: Կասկածից դուրս է այդ բնակչության ազդեցությունը քաղաքային կյանքի վրա նաև վարչական, կրոնական, առևտրական, արտադրական բնագավառներում:

Հայկական քաղաքների նորեկ բնակչությունը, ճիշտ է, շուտով բռնեց հայերի հետ մերվելու ուղին: Բացառություն կազմեցին հրեաները, որոնց ներքաղաքային համայնքները Հայաստանում պահպանվել էին տակավին մ. թ. IV դարում⁷³: Բայց նորեկների ազդեցության հետևանքները դեռևս երկար ժամանակ զգալի էին:

Հելլենիզմի ուժեղ ազդեցությանն էր ենթարկվել իշխող դասակարգի բարձրագույն շերտը, հատկապես արքունիքը: Սա բացառություն չէր, այլ օրենք հելլենիստական շրջանի Արևելքի համար, ուր հելլենիստական մշակույթը ստացել էր մի տեսակ կոսմոպոլիտական բնույթ, դյուրութամբ ներթափանցում էր բոլոր երկրները և պատրաստակամորեն որդեգրվում հասարակության վերնախավի կողմից: Հունական մշակույթի համար ուղի էր հարթում հունարեն լեզուն, առանց որի իր կյանքը չէր պատկերացնում իրեն հարգող ոչ մի թագավոր կամ իշխան: Հունարենը դարձել էր միջազգային հարաբերությունների և առևտրի լեզու:

Տիգրանի արքունիքում ապրում ու գործում էին հույն փիլիսոփաներ, հռետորներ, պատմագիրներ, որոնցից մեզ հայտնի են աթենացի Ամփիկրատեսը և Մետրոդորոս Սկեփսիացին՝ «Հոմեռոսյաց» մականվամբ⁷⁴: Վերջինս գրել է Տիգրանի և հավանաբար նաև նրա նախորդների պատմությունը⁷⁵, որը եթե հասած լիներ մեզ, անգնահատելի օգնություն ցույց կտար ժամանակի պատկերը վերարտադրելու գործում: Դժբախտաբար նրանից չնչին մի բեկոր է պահպանվել միայն:

Տիգրանի արքունիքից է դուրս եկել նրա որդի և հաջորդ Արտավազդ Բ-ը՝ հելլենական բարձր կրթության տեղ անձնավորություն:

Իհարկե, սահմանմատ ավելի նվազ է եղել հելլենիստական մշակույթի ազդեցությունը բուն ժողովրդի վրա: Այս փաստին չի հակասում նաև այն հանգամանքը, որ հունարենը դարձել էր, հավանաբար՝ արամեերենին զուգահեռ, պետական լեզու. ժողովուրդը քիչ մասնակցություն ուներ պետական գործին, իսկ այն, ինչ անհրաժեշտ էր՝ նրան հասկացնողներ շատ կային, ի դեմս ծավալուն բյուրոկրատական ապարատի ներկայացուցիչների: Ինչպես հարյուր տարի առաջ Արտաշես Ա-ի օրոք արամեերեն անհատկանալի լեզվով գրված սահմանաքարերը իրենց տեսքով իսկ արգելում էին գլուղացուն անցնելու սեփականատիրիկան հողի սահմանը, այնպես էլ այժմ հունարենով գրված վավերագրի գոյության վրաստի արդեն արգելում էր նրան խախտելու կնքված գործարքի պայմանները⁷⁶:

⁷³ Տե՛ս Փավստոս, Դ, 66:

⁷⁴ Տե՛ս Plut., Luc., 22: Strabo, XIII, 1, 55; XVI, 4, 16: Plin., Nat. hist., XXXIV, 16; Memn., LV:

⁷⁵ Տե՛ս „Fragmenta historicorum graecorum“, III, ed. C. Müller, P., 1849, էջ 204:

⁷⁶ Հայաստան՝ Վոերիտորիայում, ինչպես հայտնի է, հին շրջանին վերաբերող վավերագրեր դեռևս չեն գտնվել¹ (չհաշված հատուկներ վիճագիր արձանագրությունները): Տվյալ դեպքում

Նույնը վերաբերում է կրոնին: Հայաստան էին ներթափանցել նաև հելլենական պանթեոնի աստվածները, որոնք խառնվելով տեղական պանթեոնի հետ, տվել էին այնպիսի սինկրետիկ աստվածություններ, ինչպես Զևս-Արամազդը, Հերակլես-Վահագնը, Արև-Ապոլլոն-Տիրը, Լուսին-Արտեմիս-Անահիտը, Ափրոդիտե-Աստգիկը և այլն: Բնացիորեն նույնը մ. թ. ա. I դարի 60—50-ական թվականներին հանդիպում ենք Հայաստանի հարևան Կոմմագենե երկրում: Սա ընդհանուր երևույթ էր հելլենիստական Արևելքի համար⁷⁷: Բայց այս սինկրետիկ աստվածները տիրող դասակարգին էին: Ժողովուրդն ապրում էր կրոնական իր հնամենի սլատկերացումներով:

Մենք լավատեղյակ չենք այս շրջանի հայկական նյութական մշակույթին, բայց անկասկած է, որ, ասենք, ճարտարապետության մեջ հելլենիզմի ազդեցությունը նույնքան շեշտված պիտի հանդես գար, և Տիգրանակերտի թատրոնի շենքը, օրինակ, կերտված պիտի լիներ նույն ոճով, ինչ որ Անտիոքի, Ապամեայի, Տարսուսի կամ հելլենիստական այլ քաղաքների թատրոնների շենքերը: Այս հպրակացությանը կարելի է հանգել հենվելով հաջորդ դարում կերտված Գառնիի հեթանոսական տաճարի ցայտուն օրինակի վրա:

Սրա հետ մեկտեղ Հայաստանում, անտարակույս, զարգանում և հասունանում էր նաև մի այլ մշակույթ, որի ակունքներն ու սոցիալական ընգրկումը բուլղոքովին այլ էին: Այն գալիս էր դարերի խորքից և նրա հիմքի վրա էր, որ նախապատրաստվեց հայկական ազգային մշակույթի, հատկապես մատենագրության ու ճարտարապետության, հետագայում, V դարում, սկսված զարմանալի վերելքը: Այդ մշակույթի կարևորագույն բաղկացուցիչ մասն էր և ինքը՝ հայոց լեզուն:

Սակայն հելլենիստական աշխարհի հետ ներս շփման արդյունքները չէին ապավում միայն բարձր դասին վերաբերող մշակութային երևույթների և հունարենի ներթափանցմամբ: Դրանք դրսևորվեցին բուռն տեղաշարժեր ապրող հայ հասարակության նաև տնտեսական կյանքի ասպարեզում՝ ավելի մեծ թափ հաղորդելով նրա վարդապետներ: Շեշտակի աճում էր ստրկատիրությունը և ընդլայնվում ստրկական ուժի կիրառման ոլորտը: Քաղաքների և առևտրի ծավալումը, դրամական տնտեսության զարգացումը զորեղ հարվածներ է՝ հասցնում գյուղական համայնքի ներքին հավասարակշռությանը և ինք՝ փոփոխություններ, ուժեղանում էր նաև նրա շահագործումը պետության խող դասակարգի այլևայլ ներկայացուցիչների կողմից: Սրվում էր ա՝

նկատի ունենք պարթևական Ավրոմանում՝ Հայաստանին սահմանամերձ վայրում բանին ժամանակակից ու նրա անունը հիշատակող մագաղաթյա վավերագրերը, են տալիս, թե Հայաստանում ես գործարքների լեզուն այդ ժամանակ կարող էր (տես E. Mithras, *Parchments of the parthian period from Avroman in journal of hellenic studies*, vol XXXV, p. 1, 1915, էջ 28—29):

77 Հայկական աղբյուրները (Մ. Խորենացի, Փավստոս Բուզանդ, Ագաթանգեղոս և այլք) բացահայտելու հին Հայաստանում տարածում գտած այդ թղթում կերպով այն դրսևորվում է Հայաստանի հարևան Կոմմագենեի հուշար նաղրությունների մեջ (տես K. Humann und O. Puchstein, *Reisen Nordsyrien*, էջ 230 և հաջ.):

նիզմը քաղաքի և դյուղի միջև Դասակարգային հասարակության ոլորտն էին ընդգրկվում նորանոր տերիտորիաներ:

Հեղինակական շրջանին հատուկ համահարթման այս պրոցեսները, որոնց ասպարեզ էր դառնում ամբողջ Առաջավոր Ասիան դեռևս երկու դար առաջ, Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային վերելքի կարևոր ազդակ հանդիսացան: Զինված իր բոլոր նվաճումներով, Հայաստանը Տիգրան Բ-ի օրոք թևակոխեց զարգացման մի նոր փուլ, որի բնորոշ գիծն էր, համեմատած նախորդ շրջանի հետ, նրա քաղաքական ազդեցության տարածումը հարևան երկրների վրա, որը հետագա դարերի ընթացքում վերափոխվեց քաղաքակրթական ազդեցության:

Հայկական ավանդությունը Տիգրան Բ-ի մասին: Տիգրանի դարը հայ պատմագրության սկզբնավորման ժամանակից բաժանված է հինգ հարյուրամյակներով, սակայն ժողովրդի հիշողությունից այդ կարկառուն գործիչը չի ջնջվել: Նրա մասին երգվել են երգեր, պահպանվել են ավանդություններ, ու սրանց մի մասը հասել է մեզ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» էջերում⁷⁸: Ահա դրանցից երկու հատված. «...Սա (Տիգրանը) մեր թագավորներից հզորագույնը և խոհեմագույնն էր և նրանցից ու բոլոր մարդկանցից քաջ: Նա էր, որ⁷⁹... մարաց իշխանությանը վերջ տալով ու հույներին նվաճելով ոչ սակավ ժամանակով իրեն հնազանդեցրեց: Եվ մեր սահմաններն ընդարձակելով՝ լեռնակության հին եզերքներին հասցրեց. իր ժամանակակիցներին նախանձելի էր նա, հետագա սերունդներին՝ ցանկալի ինքը և իր ժամանակը: «...Կանգնելով արանց գլուխ և քաջություն ցուցաբերելով, մեր ազգը բարձրացրեց, լծի տակ եղածներին՝ շատերի վրա լծադիր և հարկապահանջ դարձրեց. բոլոր տղամարդկանց ու կանանց համար առատացրեց ոսկյա և արծաթյա զարդերը, պեսպես գույների պատվական քարերը և զգեստները, որոնցով տգեղները գեղեցիկ էին երևում, իսկ գեղեցիկները իրենց ժամանակի դյուցազուններն էին դառնում: Հետևակը ձիերի վրա նստեց, պարսավորները դարձան դիպուկ ազնվաւորներ, գուրզ կրողները զինվեցին սրերով ու նիզակներով, մերկերը ծածկվեցին վահաններով ու զրահներով: Թշնամուն հալածելու համար բավական էր ի հավաքված այդ զորքի տեսքը միայն, նրա զենք ու զրահի փայլը և շողշոթ: Իսաղաղություն ու շնություն բերող, բոլոր հասակի մարդկանց յուզող և զորավոր սնող (էր նա):»

Իսկ պատմագրության մեջ, նրա գունեղության մեջ ու շախմատային գունեղության մեջ, մենք ճանաչում ենք Տիգրանին ու նրա գործունեությունը, մականա:

Բարձր շքի, Ա, իդ-լ (Թարգմանությունը Սա. Մախապանի): Այս ավանդության տվյալները պարզապես վերագրել է մի այլ Տիգրանի, որը ապրած պիտի լինի մ. թ. ա.

73 ՏՃ՝ Տիգրան Բ-ի մասին պատմել է գրեթե միայն այն կցկտուր տեղեկությունները, անտիկ պատմագրության ներկայացուցիչներից մեկից՝ Հովսեփոս Փլավիոսից,

74 ՏՃ՝ թուր պատկերացում է ստացվում Տիգրանի գործունեության մասին (տե՛ս Memn., LV: ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, էջ-

75 ՏՃ՝ 447 և հաջ.):

76 Հայաստանը (Հայ ժող. առասպելները, էջ 463) ցույց է տալիս, որ տեքստի այս տեղում գեղեկա շեն գտնվող հիշատակությունը նախորդ ծանոթության մեջ նշված շփոթման ա-

նալանդ ալիսիսի մանրամասներում, որսիսիք են մարերին (այսինքն՝ մեղացիներին ու պարթևներին) և հույներին (այսինքն՝ Սելևկյան պետությունը) նվաճելու, երկրի սահմանների ընդարձակման, ձեռք բերված հարստությունների, զորքի հզորության մասին պատմածները:

Պահպանվել են նաև տեղեկություններ Տիգրանակերտի հիմնադրման մասին⁸⁰, Այն պատմական փաստը, որ Տիգրանի երկու դուստրերը ամուսնացած են եղել մեկը մարերի, մյուսը՝ պարթևների թագավորների հետ, իր արտացոլումն է գտել Տիգրանի քոչ՝ Տիգրանուհու պատմության մեջ, ըստ որի նրա ամուսինը, մարաց թագավորը, փորձել է նրա միջոցով դավեր նյութել Տիգրանի դեմ, բայց Տիգրանուհուն հաջողվել է կանխել վտանգը: Այս բոլորը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ խորհնացու ձեռքի տակ, ժողովրդական երգերից բացի, եղել է նաև գրավոր աղբյուր:

Պահպանվել են նաև տեղեկություններ Տիգրանի կատարած գերեվարությունների և վերաբնակեցումների մասին: Փավստոս Բուղանդը պատմում է բաղմահադար հրեական բնակչության մասին, որը «բնակեցրեց հայոց քաղաքներում մեծ արքա Տիգրանը իր դարում և իր ժամանակ»⁸¹, նույնը հաստատում է և խորհնացին:

Պահպանված այս փշուրները, իհարկե, Տիգրանի մասին մի ժամանակ երգվածի ու պատմածի մի շնչին մասն են կազմում:

80 Տե՛ս Խորենացի, Ա, իր և հաջ.:

81 Տե՛ս Փավստոս, Դ, ԺԵ: